

АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОГО КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО

Розглядаються фактори, що вплинули на формування українського несвідомого. Увага акцентується на представленні національних психічних особливостей у творчості діячів української філософії.

Ключові слова: архетип, ірраціональне, колективне несвідоме, менталітет.

Звернення до української філософської спадщини не втрачає своєї актуальності. Набутки її представників мають неабияку цінність у контексті знаходження нових ідей, переосмислення власного минулого та розуміння сутності сучасних філософських пошуків. Численні дослідження в галузі національної філософської думки сконцентровані на аналізі загальновідомого кола проблем, які у своїй більшості ґрунтуються на розкритті філософського світобачення певної історичної особи або групи осіб. Звичайно, кожне таке дослідження наповнює все більшим змістом українську філософську скарбницю, що не може не розглядатися як позитивне, але поряд з цим є ще й такі аспекти дискурсу, що потребують не свого «поповнення», а розкриття суті. І дане положення постає значущим в умовах долучення української філософії до європейського історико-філософського дискурсу, який не нав'язує однолінійної моделі розуміння реальності. Одним з питань, що сьогодні очікує на своє розкриття є тематика українського несвідомого. Загальновідомими у сфері дослідження несвідомого є роботи представників психоаналітичного напрямку З. Фрейда [9] та К. Юнга [11; 12; 13], які продемонстрували важливість несвідомого у житті як окремого індивіда, так і у житті певної спільноти. У той же час у філософській літературі аналізу ролі несвідомого в поведінці певного етносу не було приділено достатньо уваги, виняток в цьому плані складають роботи таких українських вчених, як: А. Бичко, І. Бичко [1], П. Гнатенко [2], О. Кульчицький [3; 4], Д. Чижевський [10]. Проведений аналіз даних досліджень впевнює у тому, що українське несвідоме відобража-

ється в характері народу, його настановах, віруваннях, традиціях і звичках, а отже, потребує дослідницької уваги.

Виходячи з цього, метою даної статті є пошук відповіді на запитання: в чому особливості українського національного несвідомого? Які тенденції його формування та розвитку? Постановка даної проблеми не може проводитись без визначення основних одиниць аналізу. У філософському словнику знаходимо наступне визначення архетипу – «об’єктивні домінанти, первісні мотиви, загальнолюдські праобрази, що існують в межах найбільш глибинного шару колективного несвідомого» [8, с. 55–56]. К. Юнг переймається питанням: звідки походять архетипи, чи, як він їх називає, «праобрази»? І відповідає: «Мне кажется, что их возникновение нельзя объяснить иначе, как принять гипотезу о том, что они суть осадки постоянно повторяющегося опыта человечества» [12, с. 298]. При цьому вести мову про архетип можна вже тоді, коли ми зустрічаємося з регулярно відтворюваними способами світорозуміння. Колективне несвідоме, за К. Юнгом, розвивається не індивідуально, «его получают по наследству. Оно состоит из пресуществующих форм, архетипов, которые лишь вторично могут стать сознательными и придают содержаниям сознания четко очерченную форму [11, с. 85]; коллективное бессознательное – нечто вроде осадка опыта и одновременно – образ мира как некая априорность» [13, с. 331]. Колективне несвідоме здається К. Юнгу відірваним від особистісного, цілком загальним, його відбитки можуть бути знайдені усюди, чого не можна сказати про особисте несвідоме. Власне ж архетипи зберігаються у підсвідомості людей і становлять відображення їх постійно повторюваного досвіду, виступаючи при цьому своєрідним «психологічним оснащенням» носіїв певної ментальності та культури, яке впливає на інтегрованість суб’єкта у конкретне суспільство, що виражається у вияві певних емоційних реакцій, індивідуальному світобаченні та у всьому тому, що є властивим більшій частині людей даного конкретного соціуму. Таким чином, поняття архетипу невіддільне від поняття ментальності, що дає право говорити про його вияв у духовних стереотипах, характері народу та схиль-

ностях окремого індивіда або соціальної групи мислити, діяти і сприймати світ особливим, відмінним від інших чином, який залежить від народних традицій, національної культури та досвіду, що переважно функціонують на рівні несвідомого, психічного реагування та застосування.

Умови розвитку українського етносу сприяли формуванню внутрішньої злагоди людської особистості, виховували мужність, прагнення до волі та незалежності. Обставини життя прищепили українцям впевненість, оптимізм і своєрідний національний гумор. Разом з цим роки поневолення та бездержавності вплинули на особливості поведінки народу, якому властивий страх та різноманітні фобії, недовірливість і пасивність. Утворився життєвий стиль «прихованості», «потаємності» як можливої реакції на тиск соціально-політичних обставин. Ті історичні потрясіння, яких зазнав український народ, призвели до формування у національному характері такої поширеної риси, як замкнутість, яка в свою чергу вплинула на формування явища, котре в науковій літературі отримало назву «внутрішньої еміграції». Соціально-політичні обставини століттями так складались, що волелюбність українського народу не завжди могла заявляти про себе на повний голос і на долю національного менталітету лишилася «неформалізована» народна сфера, виразником якої є усна народна творчість та релігія. Виходячи з цього, і український характер детермінується соціально-економічними та історичними умовами розвитку нації, особливостями її життєдіяльності. Емоційно-почуттєвий характер душі, її «кордоцентричність» пояснює вітчизняний вчений О. Кульчицький у роботі «Світовідчуження українця». О. Кульчицький визначає чинники, що вплинули на формування української душі: географічний, історичний, культуроморфічний, психологічний та ін. Так, дослідник зокрема зазначає, що при формуванні усталеної психіки величезну роль відіграє колективне несвідоме, «архетипи». Сам О. Кульчицький зупиняється на їх детальній характеристиці. Найхарактернішим архетипом українського колективного несвідомого є тип плідної землі, що позбавляє людину агресивної активності, спрямовує її до споглядання. Це знаходить реалізацію у почуттєво-

емоційному компоненті національного характеру, кордоцентричності українського психічного. Та разом з цим треба виділити інший бік цього питання – межове положення нашої країни, яке століттями впливало не лише на геополітичну ситуацію, але й на психіку пересічних українців. Географічні чинники формують національний тип, який зі зміною природного середовища неминуче змінюється. Степ є передумовою до формування «безмежності» української душі, що дозволяє експериментувати зі своїми думками. На цьому акцентує увагу Д. Чижевський, зазначаючи: «постійне тло української історії – природа України [...] Степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис [...] Сполучення широти і розмаху краєвиду з буйним розквітом життя, що притаманне степові як формі буття природи, так само як море, ліс і гори, породжує почуття безмежно могутнього або величнього, а водночас і своєрідний неспокій, бо ж степ довгі століття був ніби джерелом вічної загрози кочівників, все нових та нових руйнівних людських хвиль» [10, с. 17–18]. Таке пограничне існування призвело до психоповедінкових реакцій, які обумовлюють «неспокій» української душі. Саме ці географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом віків формували зазначений емоційно-неспокійний психофізичний тип, в якому є зменшеним раціональний компонент психічного.

Отже, ряд факторів, що супроводжував становлення державності, вплинув на формування «української психіки», що призвело до оформлення «комплексу меншовартості», під яким розуміється витиснута в несвідоме група почуттів, спрямувань людини, що зв'язані з недостатньою можливістю протистояти життєвим негараздам. Досліджуючи психологічні особливості українського народу, О. Кульчицький виокремлює суто українські особливості «комплексу меншовартості», серед яких найпершим ставить інтровертизм українців: «особливого забарвлення набирає комплекс меншовартості внаслідок розходження між здебільша цілком виправданою сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу та внутрішнього життя [...] і традицією даремності збірних національних зусиль у менш цінному й для українця

менш цінному «зовнішньому світі». Комплекс меншовартості набирає таким чином обрамлення «комплексу кривди» [3, с. 716]. Також варто погодитися з О. Кульчицьким щодо наявності узвичаєного для української душі життєвого стилю «прихованості» як реакції на тиск обставин. У таких умовах, зрозуміло, однією з характерних психічних рис українців є ухил до духовного усамітнення, яке М. Гоголь називав «духовним монастирем» і вважав, що ключ до розуміння світу і буття захований саме у душі людини. Можливо, з цього виходять погляди Т. Шевченка на українську душу як на «роздвоєну» сутність, поділ психічного на ідеальну спільність і наявну суспільну структуру, що постає як трагедія українців. До роздвоєності душі призводять релігійні переконання, які дають можливість українцям створювати власний потаємний світ, де людина є вільною від жорсткої залежності перед ситуаціями, де вона ховається від зовнішніх негативних впливів. Намагання досягнути сутність власного життя у поета пов'язане з душевним поривом, що знаходить вираження у почутті відчуження, у втраті контакту з дійсністю.

На думку З. Фрейда, кожна творча особистість віддзеркалює не лише особливості власного внутрішнього світу, а й переживання певної епохи, етносу, конкретного середовища, і, можливо, тому від одного покоління українських філософів, літераторів та громадських діячів немовби рефреном переходили певні «усталені» архетипи та особливості світосприйняття. У цьому контексті показовою виступає саме кордоцентрична проблематика. Емоціоналізм, втеча від зовнішніх обставин призвели до особливого значення рефлексивних світосприймальних настанов для психіки українців, які гармонійно пов'язуються з «кордоцентричністю» як особливою категорією в українській філософській думці. У цілому можна відзначити, що кордоцентричність – це екзистенційна основа вітчизняної філософії, корені якої сягають часів Київської Русі, а саме Митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, Данила Заточника й інших зачинателів української філософської думки. Поняття про серце як філософський концепт виступає в XVII ст. у творах Івана Вишенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького і знаходить подальший розвиток у по-

глядах Петра Могили, Георгія Кониського та інших вітчизняних діячів. Більш дефінітивне філософічне поняття серцю надавав Г. Сковорода, який вважав, що «серце» як морально-етична сутність людини є наставником людини, до голосу якого вона повинна дослухатися у своїй діяльності. Самопізнання – справа серця, яке «є корінь і сутність. Всякий є тим, чиє серце в ньому: вовче серце є справжній вовк, хоча лице людське, серце боброве є бобер, хоча вид вовчий; серце вепрове є вепр, хоча вид бобровий, кожен є тим, чиє серце в ньому» [7, с. 124]. Концепція самопізнання Г. Сковороди повернена до живої, конкретної людини, її внутрішнього світу, її «серця». У «Наркісі» друг говорить: «знай себе, дивись себе. Будь у домі твоєму. Бережи себе. Чуєш! Бережи серце» [6, с. 184]. Серце у Г. Сковороди як орган сприйняття відрізняється від душі, розуму і свідомості. Воно є центром не тільки свідомого, але й несвідомого, не тільки душі, але й духу і тіла. Розкриваючи свою кордоцентричну концепцію, Г. Сковорода, враховуючи ментальні риси нашого народу, визнає «серце» охоронцем і носієм тілесних сил людини, воно виступає дійсною основою людського існування. Саме тому «філософія серця» Г. Сковороди не вписувалася в раціоналістичні уявлення про гармонію людини і суспільства.

Але у розробці кордоцентризму послідовник Г. Сковороди – П. Юркевич – пішов значно далі за нього. Якщо Г. Сковорода веде мову лише про «духовне серце», то П. Юркевич виділяє ще й фізичне серце, тобто акцентує увагу на тому, що серце є єдністю фізичного і духовного в людині. П. Юркевич обстоює думку, що людина складається з двох субстанцій – розуму та серця, що є різними сторонами однієї сутності. Серце людини розглядається П. Юркевичем «як осереддя всього тілесного й духовного життя, як найістотніший орган і щонайближче містилице всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками» [14, с. 73]. Розуміння серця П. Юркевичем можна порівняти з першою топікою З. Фрейда, до якої зокрема входять несвідоме та свідоме. Так, у роботі «Тлумачення сновидінь» він зазначає: «Бессознательное – это большой круг, включающий в себя меньший сознательного; все сознательное имеет предварительную бессознате-

льною стадію» [9, с. 318]. Сфера несвідомого є значно більшою за свідомість, саме вона претендує на вирішальну роль у поведінці людини: «бессознательное может [...] претендовать на полную ценность психического действия» [9, с. 318–319]. П. Юркевич намагається обґрунтувати функцію серця як своєрідної основи психічної діяльності. Він визнає людський мозок органом психіки, проте не вважає його здатним зосереджувати всю суму функцій цілого тіла. Якщо голова людини керує душевним життям, є посередником між душею та зовнішніми впливами на неї, то серце втілює у собі єдність функцій всього тіла, визначаючи таким чином «положення і становище голови». Серце виступає і центральним органом кровоносної системи організму людини, і першоджерелом волі та духовних поривів, розум же постає теоретичним началом, осередком головного мозку та нервової системи. І при цьому у дусі класичного психоаналізу П. Юркевич відносить сферу серця скоріш до парафії несвідомого, яке відіграє значно більше значення у житті людини, ніж свідоме: «ми розрізняємо особистість людини підробну, яка виступає перед нами, й особистість справжню, яка зі своїм різноманітним змістом захована в серці людини [...] Для цієї особливої сторони людського духу наука не може знайти загальних і назавжди визначених форм, які були б прив'язані до тієї чи іншої пари нервів та виникали з необхідністю з приводу їх руху» [14, с. 94].

Отже, з огляду на відповідний невеличкий екскурс, можна говорити, що саме почуттєво-кордоцентричний компонент виділяє українську психіку з-поміж інших.

Також О. Кульчицький виділяє такий чинник, що вплинув на формування «українського психічного», як слаба розвиненість психології «спілки». Тут автор бере до уваги селянську структуру української нації, що спрямовує до творення малих соціальних груп, опертих на «почуттєву близькість» [4, с. 52]. Цим спільнотам властиві рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення і самопізнання. Така мрійливість, заглибленість у власний народний внутрішній світ зменшує роль раціонально-вольових компонентів, висуваючи на перший план ірраціонально-чуттєве світосприйняття. Звідси вихо-

дять спрямованість українців на насолоду життям, без необхідного раціонального його осмислення. Яскравого зображення цей елемент українського психічного знаходить у «хутірській філософії» П. Куліша. Міському способу життя письменник протиставляє життя села, характеризує його як життя серед природи, що зберігає справжні цінності буття людини, вихідними з яких є існування за покликом власної душі і серця. Описуючи враження П. Куліша від Європи, дослідник його творчості В. Петров відзначає: «крик, грюкіт, галас міських вулиць його не ваблять. Велике місто стомлює людину, нічого їй не даючи. І Куліш презирливо дивиться на європейську людину, життя якої йому здається «порожньою суєтністю» [5, с. 72]. Така «селянська» філософія П. Куліша являє собою символи національної самобутності, де люди живуть за велінням серця і мають можливість піддаватися таємничим поривам відчуттів. І в цій безтурботності виявляється особливість національного несвідомого, хоча, за думкою К. Юнга, розум завжди залишається лише однією з можливих духовних функцій і «разумом охоплюється тільки одна сторона феноменів мира, соответствующих ему. Во все стороны от нас лежит иррациональное, несогласуемое с разумом. *И это иррациональное является также психической функцией, как раз коллективным бессознательным, в то время как разум связан главным образом с сознанием*» [12, с. 302] (курсив мій – Т. Л.) Виходячи з цього, можна вести мову про ірраціональність як про визначальну складову несвідомого.

Отже, первісні мотиви, домінанти українського несвідомого розкриваються крізь призму вірувань, традицій та звичок. Особливо значущими для розуміння українського архетипу є такі поняття: волелюбність, кордоцентричність та екзистенційність, які відносно зменшують роль раціонального компонента в характері та відображають «внутрішню» сутність народу.

Список використаних джерел

1. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 116 с.
2. Гнатенко П. И. Этнопсихологический анализ: [монография] / П. И. Гнатенко. – К. : Вища освіта, 2009. – 159 с.

3. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / Олександр Кульчицький // Енциклопедія українознавства. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства, 1995. – С.708–718.
4. Кульчицький О. Світовідчуття українця / Олександр Кульчицький // Українська душа : зб. досліджень укр. Ментальності. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48–65.
5. Петров В. Хуторянство і Європа / В. Петров // Хроніка 2000. Україна: філософський спадок століть. – 1992. – № 2. – С. 66 – 77.
6. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – 544 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973– .– Т.1. –1973. – 531 с.
8. Философский словарь [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк и др.] – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.
9. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – К. : Здоровье, 1991. – 384 с.
10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен. : Укр. вільний ун-т, 1983. – 175 с.
11. Юнг К. Понятие коллективного бессознательного / К. Юнг // Бог и бессознательное. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – С. 84–98.
12. Юнг К. Личное, сверхличное, или коллективное бессознательное / К. Юнг // Бог и бессознательное. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – С. 292–312.
13. Юнг К. Архетипы коллективного бессознательного / К. Юнг // Бог и бессознательное. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – С. 325–354.
14. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич; [пер. з рос. В. П. Недашківського; упоряд., передм. А. Г. Тихолаза]. – К. : Абрис, 1993. – 416 с.

Лисоколенко Т. В. Архетипы украинского коллективного бессознательного.

Рассматриваются факторы, которые повлияли на формирование украинского бессознательного. Внимание акцентируется на представлении национальных психических особенностей в творчестве деятелей украинской философии.

Ключевые слова: архетип, иррациональное, коллективное бессознательное, менталитет.

Lysokolenko T. V. Archetypes of Ukrainian collective unconscious.

The factors that influenced the formation of the Ukrainian unconscious are considered. The attention is paid to the representation of national mental features in the works of Ukrainian philosophers.

Key words: archetype, irrational, collective unconscious, mentality.